

SEMINÁR KABINETU VZDELÁVANIA NOC: VOLNÝ ČAS – PRÍLEŽITOSŤ NA ROZVOJ KREATIVITY, INOVÁCIÍ A VZDELÁVANIA

Miestna a regionálna kultúra – priestor na tvorivé voľnočasové aktivity

Pri príležitosti Európskeho roka kreativity a inovácií 2009 uskutočnil Kabinet vzdelávania NOC ako súčasť permanentného vzdelávania kultúrno-osvetových pracovníkov s riadiacimi a metodickými kompetenciami seminár Volný čas – príležitosť na rozvoj kreativity, inovácií a vzdelávania. Cieľom seminára bolo upriamiť pozornosť pracovníkov v oblasti kultúry na sféru voľného času a poukázať na jeho potenciál v rozvoji kreativity a inovačných prístupov predovšetkým prostredníctvom celoživotného vzdelávania. Seminár sa uskutočnil 24. septembra 2009 v priestoroch Národného osvetového centra v Bratislave.

Voľný čas vytvára príležitosti na rozvoj kreativity, inovácií a vzdelávania. Táto téma poskytuje priestor vnímať voľný čas a jeho potenciál z hľadiska tvorivých aktivít jednotlivcov i rozvoja kreatívnych a inovačných postupov predovšetkým v oblasti miestnej a regionálnej kultúry a celoživotného vzdelávania. Miestna a regionálna kultúra – to sú aktivity v oblasti vzdelávania, záujmovej umeleckej činnosti, relaxu a oddychu, športu a ďalšie, ktoré sú zamerané na široký okruh rôznych cieľových skupín vrátane mladých ľudí. Cieľom predmetného príspevku je poukázať na potenciál voľnočasových aktivít miestnej a regionálnej kultúry pri rozvíjaní tvorivosti.

Sféra voľného času

V súčasnosti sa často stretávame s nespokojnosťou s voľným časom, jeho nízkou kultúrou. Kým mnohí ľudia pociťujú deficit voľného času, či už pre pracovnú vyťaženosť alebo iné mimopracovné činnosti (domáce práce, starostlivosť o členov rodiny a pod.), iní, aj keď voľný čas majú, nevedia ho využívať vhodným spôsobom. Veľa mladých ľudí nevie, ako si organizovať voľný čas, nudia sa, starší, aj keď sú viac spokojní so svojím voľným časom, často uprednostňujú pasívny odpočinok a „primitívnu“ zábavu, nehľadajú možnosti rozvíjať napríklad športové aktivity alebo zaujímať sa o duchové hodnoty.

Vzhľadom na neprestajne sa zvyšujúci fond individuálneho voľného

času narastá potreba jeho premyslenej organizácie na vedeckých základoch. V odbornej literatúre (pedagogickej, andragogickej, sociologickej) sa stretávame s rôznymi definíciami voľného času, jeho funkcií, s charakteristikou možností jeho využívania s cieľom humanizácie osobnosti, úlohou jednotlivých subjektov pri jeho racionálnom využívaní. Menej rozpracované sú otázky súvisiace s výchovnými aspektmi, procesom riadenia a didaktikou využívania voľného času v záujme rozvoja tvorivosti.

Voľný čas

oddávna predstavoval protipól pracovného času, ktorý je naplnený prácou a povinnosťami. Predstavoval „zostatkovú“ kategóriu vo vzťahu k celkovému dennému času ako čas, ktorý zostane po vykonaní všetkého potrebného – práce, povinností, po uspokojení biologických potrieb. V súčasnosti sa stierajú striktné hranice medzi pracovným časom a voľným časom. Voľný čas sa využíva na rôzne činnosti, ktoré spätne ovplyvňujú pracovný čas (napríklad vzdelávanie).

Voľný čas je možné chápať napríklad ako opak času potrebného na prácu a povinnosti a času potrebného na reprodukciu (Prúcha, Walterová, Mareš, 2001, s. 274).

Autorka A. Masariková (2002, s. 9) voľný čas vymedzuje ako „priestor na slobodnú činnosť a rozvoj človeka, priestor na oddych a regeneráciu duševných a fyzických síl, uspokojovanie

potrieb a záujmov, priestor na zábavu, ktorá mení rytmus života človeka, priestor na činnosti zamerané na sebarealizáciu a seba vzdelávanie“.

Voľný čas ako vedecká kategória podľa Kratochvílovej je čas, „ktorý má človek k dispozícii a môže ho slobodne využívať. Je to čas na oddych, rekreáciu, regeneráciu fyzických i psychických síl, uvoľnenie po práci, štúdiu na spoločenské stretnutia, na poznávanie sveta, života, na sebarealizáciu v aktivitách, činnosti podľa vlastných potrieb a záujmov, predstáv, túžob, aspirácií a hodnôt. Predstavuje oddych, seba vyjadrenie, sebarealizáciu a rozvoj osobnosti podľa jej vlastných potrieb a záujmov“ (Kratochvílová E., 2004, s. 79).

Prehľad potrieb

Vychádzajúc z teoretických empirických výskumov, H. W. Ospachovský (1987, s. 22) prezentuje prehľad potrieb, ktorých uspokojovanie je priamo späté s činnosťou alebo výchovou vo voľnom čase:

- potreba zotavenia, osvieženia, zdravia, psychického uvoľnenia, odpočinku, spánku, rekreácie,
- potreba vyrovnania, rozptýlenia a potešenia, uvoľnenia od sledovaných úloh, kompenzácie, leňošenia,
- potreba poznávania, učebného podnecovania, poznávania a využívania niečoho nového, aktivizácie vlastných síl a možností, edukácie,
- potreba pokoja, pohody, rozjímania a sebavedomia, autoreflexie,

oslobodenia od stresu, zhonu a nervového vypätia,

- potreba kontaktu, komunikácie a družnosti, rozhovoru, zábavy, hľadania kontaktov a sociálnych vzťahov, zvýšeného vnímania citov, empatie, nežnosti,

- potreba spoločnosti, kolektívneho vzťahu a tvorenia sociálnych skupín, sociálneho bezpečia a stability, vzájomných kontaktov v práci, pri hrách a inej činnosti, pripravenosti pomáhať, tolerovať, potreba spoločenského uznania, integrácie,

- potreba účasti, angažovanosti a sociálneho sebapoňatia, participácie, spoluúčasti, spolurozhodovania, kooperácie, solidarity,

- potreba kreatívneho rozvoja, potreba rastu osobných schopností a nadania, asertívneho presadzovania vlastných myšlienok, vyjadrovania svojich myšlienok, nápadov, zážitkov, produktivity v kultúrnej činnosti, práci a hrách.

Ako ukazujú uvedené definície, voľný čas môžeme chápať ako priestor, v ktorom je rešpektovaná jedinečnosť osobnosti, jej rozvoj, potreby a záujmy.

Súvis voľného a pracovného času

Moderné technológie, vysoko efektívna organizácia práce, zvyšovanie priemernej dĺžky života vedú k znižovaniu objemu pracovného času, čo vedie k zvyšovaniu miery voľného času, avšak oproti tomu sa predlžuje čas určený na vzdelávanie ako predpoklad pracovnej činnosti – dokonca sa vzdelávanie stáva celoživotnou nevyhnutnosťou.

Voľný čas a pracovný čas spolu úzko súvisia a výrazne sa vzájomne ovplyvňujú. Nielen čo sa týka ich vzájomnej dĺžky, ale kvalitatívne zmeny pracovného času vedú k stieraniu rozdielov medzi nimi. Pracovný čas má výrazný podiel na spotrebe základnej časti energie človeka. Jednou z jeho charakteristík je, že výsledkom jeho činnosti je výrobok. Práca je predovšetkým zameraná na produkt. Pracujúci človek sa snaží dosiahnuť praktický efekt v čo najkratšom čase s minimálnymi ná-

kladmi. V práci sa cení predovšetkým výsledok. Všetko, čo odoberá energiu a pozornosť od dosiahnutia cieľa, sa javí ako zbytočné a pri optimalizácii pracovnej činnosti sa vyhadzuje. Vo voľnom čase sme viac slobodní ako v pracovnom čase, naše prežívanie sa spája s pocitmi slobody a voľnosti.

Vo voľnom čase je dôležitý ani nie tak výsledok ako proces – samotná činnosť.

Čas venovaný starostlivosti o seba, sebavzdelávaniu, domácnosti a rodine

Čas, ktorý venujeme fyziologickým potrebám, domácnosti a pod., je niečo medzi pracovným a voľným časom. Podobne ako pracovný čas, aj tento je nevyhnutný na fungovanie osobnosti i spoločnosti a vyžaduje si veľa energie. Pozostáva zo starostlivosti o domácnosť, starostlivosti o seba a rodinu (výchova, učenie, resp. vzdelávanie, služby ako nakupovanie, pranie, rôzne opravy, výchova detí, starostlivosť o ne, starostlivosť o seba a pod.). Táto časť disponibilného času je nevyhnutná pre zdravie, rovnováhu, ale podobne ako vo voľnom čase je tu prítomný individuálny výber, zmena činnosti.

O čo viac činnosť zodpovedá záujmom človeka, jeho rozvoju, o čo viac jej režim zodpovedá biologickým rytmom a sociálne podmieneným cieľom a normám, o to viac ho pociťujeme ako voľný čas. Voľný čas predstavuje absenciu vonkajších ohraničení a prekážok činnosti, je to oslobodenie od nevyhnutných a náhodných činností a časových strát.

Obsah a kvalita využívania voľného času závisia od celého radu kultúrno-sociálnych charakteristík rôznych vrstiev spoločnosti aj od subjektívnych faktorov, ako sú sociálny status, vzdelanie, zvyky, spôsob a rytmus života jednotlivých ľudí.

O voľnom čase môžeme hovoriť vtedy, keď je dosiahnutá minimálna úroveň materiálneho blaha a vytvorené potrebné materiálno-technické prostriedky. Potom môže človek vo voľnom čase uspokojiť svoje sociálne a kultúrne potreby, ako sú napríklad odpočinok, komunikácia, zába-

va, rozvoj záujmov, schopností, talentu. Vo voľnom čase môže človek pociťovať radosť zo života, optimizmus, uspokojenie zo spoločensky prospešnej činnosti, z tvorivosti.

Činnosť vo voľnom čase

Voľný čas slúži na oddych, rekreáciu, regeneráciu fyzických a psychických síl. Vo voľnom čase človek slobodne realizuje špecifické a veľmi rôznorodé činnosti smerujúce od spoločenských kontaktov cez sebarealizáciu vychádzajúcu z individuálnych potrieb a záujmov až k rozvoju osobnosti v záujmových voľnočasových aktivitách. Sú to predovšetkým nasledujúce činnosti:

Oddych a pohyb –

táto činnosť slúži na regeneráciu fyzických síl a psychickú rovnováhu. Sem zaraďujeme napríklad chôdzu, tanec, šport, manuálnu prácu (v záhradke, majstrovanie). Tieto činnosti majú svoje hranice – človek nepociťuje potrebu viac oddychovať, keď už je oddychnutý.

Zábava –

predstavuje inú úroveň aktivít. Počas zábavy sa aktivizujú tie orgány človeka a funkcie, ktoré sa neprejavujú v práci a odpočinku. Úlohou zábavy je uvoľnenie a harmonizácia osobnosti. Zábava predstavuje kontrast k práci aj času strávenému na uspokojenie fyziologicky nevyhnutných potrieb. Zábava si vyžaduje zmenu zážitkov, je v nej veľa neočakávaného a náhodného. Zábava predstavuje boj proti nude – je to aj humor, veselá atmosféra, uvoľnená komunikácia. Ideálnou formou zábavy je hra, ktorá v súčasnosti uspokojí potrebu v hľadaní, hazardu, umožní vyjadriť radosť, prežiť napätie, súťaž, mobilizuje človeka. Význam hier nie je iba v ich rekreatívnych funkciách. V priebehu desaťročí zaznamenali rapídny vývoj – menia sa na tvorivé hry, vzdelávacie hry, psychohry, ktoré postupne nadobúdajú význam aj pre svet práce. Z mnohých hier sa postupne vyvinuli aj rozličné druhy športu.

Záujmové vzdelávanie –

umožňuje rozvíjať duševné schopnosti jednotlivca, t. j. rozum, pamäť, estetický cit a pod. Pozostáva z osvojenia si výtvarných kultúrnych dedičstiev, vedy, umenia a filozofie. Kým zábava sa zdá viac emotívnu, vzdelávanie sa realizuje na základe záujmu, preto je racionálnejšie a predstavuje vysoko účelnú aktivitu. Napríklad chodiť do kina môže byť aj zábava, ale aj vzdelávacia činnosť. V zábave absentuje postupnosť a nadväznosť činností, naproti tomu záujmové vzdelávanie má systematický charakter – vzdelávajúci sa snaží pochopiť súvislosti a vnútorné spojenia, kontext. V záujmovom vzdelávaní sa spájajú vnútorné potreby jednotlivca s objektívne podmienenou logikou ich osvojenia si. Záujmové vzdelávanie smeruje od náhodného záujmu a poznania k systematizácii, logickému usporadúvaniu materiálu, rozvoju myslenia a uvažovania. Obsah záujmového vzdelávania tým, že sa maximálne prispôsobuje potrebám a záujmom účastníkov, tvorí široké spektrum oblastí. Medzi ne patria: estetická výchova, výchova umením, zdravotná výchova, jazykové vzdelávanie, cestovanie a turizmus, environmentálne vzdelávanie, multikultúrne vzdelávanie a pod.

Tvorivosť –

predstavuje najslobodnejší druh a „vyššiu úroveň“ činnosti. Je to pre človeka najviac prirodzená činnosť. Potreba tvorivosti je jednou z najhlbších a stálych ľudských potrieb. Tvorivosť je veľmi úzko spojená s voľným časom. Je aj v práci, aj v ostatnom disponibilnom čase, ale o čo bohatší a rôznorodejší bude voľný čas, o to väčšia, predpokladáme, bude tvorivosť, ktorá môže priniesť spoločenské hodnoty. Je dokázané, že mnohé objavy vznikli vo voľnom čase, keď myseľ človeka odpočívala. Nebudeme ďaleko od pravdy, ak tvrdíme, že počas mnohých vekov voľný čas bol laboratóriom kultúry, v ktorom človek tvoril, experimentoval. Nerozmyšľajúc o materiálnych výhodách, praktickom efekte, poho-

tomov ohodnotení tvorcu a jeho diela. Vo voľnom čase sa oddával snom, predstavivosti, fantázii. Mnohé druhy umenia vznikli z hry, filozofia z priateľských besied a polemík. Voľný čas tým, že umožňuje hľadanie a experiment smerujúci často proti tradíciám a normám, plní aj dôležitú kultúrnu funkciu. Dnes je akulturačná úloha tvorivosti jasná. Vo voľnom čase vznikali nové formy, technické prostriedky, spôsoby komunikácie, ktoré sa následne zaradili do života spoločnosti. Z drzých fantázií rojkov vznikli také oblasti ako letectvo a kozmonautika, ktoré boli kedysi iba zábavou. Zbieranie minerálov, skamenenín a iné rôzne druhy bádania sa zmenili na vedecké odbory – geológiu, paleontológiu atď.

Predchádzajúce tri spomínané úrovne činností vo voľnom čase (oddych, zábava, vzdelávanie) majú svoju hranicu nasýtenosti, po jej dosiahnutí strácajú zmysel. Oddych prestáva byť oddychom, zábava sa mení na nudu, vzdelávanie sa mení na presýtenie a zahltenie rozumu informáciami. Oproti tomu tvorivosť je schopná požírať čas. O čo viac času tvorca spotrebúva, o to väčšia je jeho potreba času. Tvorivosť má svoju cenu predovšetkým v tom, že vytvára pre človeka užitočné predmety a duchovné hodnoty, ale aby mohol človek tvoriť, musí sám seba stále prekonávať, vytvárať nové veci, myšlienky, lebo to, čo vzniklo včera, stráca dnes svoju cenu.

Tvorivosť v podmienkach miestnej a regionálnej kultúry

Tvorivosť vzniká, keď sa človek nadchne pre ideu, po čom nasleduje hľadanie spôsobu jej vyjadrenia. Následne tvorca uskutoční svoj úmysel, usilujúc sa o dokonalosť a krásu realizácie. V tom je podstata tvorivosti. Typické tvorivé voľnočasové aktivity predstavuje záujmová umelecká činnosť.

Zmyslom podpory tvorivosti vo sfére voľného času je vytvárať podmienky, zaujímavé príležitosti a ponuky na jeho vhodné využívanie, na kultúrnu, aktívnu, tvorivú sebarealizáciu, na rozvoj osobnosti, na občiansku participáciu, na spokoj-

né radostné prežívanie chvíľ voľna, a zároveň pomáhať odborným usmernením – cielavedomým priamym a nepriamym výchovným vplyvom s rešpektovaním špecifík voľného času.

Konkrétny obsah tvorivých aktivít vo voľnom čase vychádza z charakteru zariadenia a konkrétnej činnosti, v ktorej sa realizuje.

Zariadenia miestnej a regionálnej kultúry bežne realizujú vo voľnom čase aktivity zamerané na **racionálne trávenie voľného času**.

Sú to väčšinou tvorivé aktivity orientované na vzdelávanie, výrobu niečoho užitočného – tvorivé dielne, ľudovomelecká výroba, zberateľstvo, záhradkárčenie, hobby aktivity a pod. Tieto aktivity umožňujú využívať a rozširovať vedomosti, zručnosti, poskytujú pocit zadosťučinenia z vlastných schopností.

Naproti tomu **romanticky strávený voľný čas** ponúka účastníkom silné emócie, možnosť niečo zažiť, prekonať sám seba. Miestna a regionálna kultúra by mala aktivitám s týmto zameraním poskytovať čoraz väčší priestor. Je možné organizovať rôzne *outdoorové* aktivity, zábavné hry, súťaže a stretnutia, posedenia pri sviečkach, koncerty a predstavenia.

Výchova k tvorivosti

Veľmi dôležitou súčasťou činnosti subjektov v oblasti miestnej a regionálnej kultúry je výchova k tvorivosti, ktorá sa realizuje najmä ako:

- výchova k tvorivosti v mimoumeleckej oblasti,
- výchova k umeniu,
- výchova umením (kreáciou interpreta, percepciou umenia),
- výchova v oblasti umenia (vrátane výchovy umelcov),
- výchova s dominujúcim zameraním na emocionálne zložky psychiky a racionálne zložky (vzdelávanie),
- výchova s dominujúcim zameraním na ostatné zložky osobnosti (vôľa, schopnosti...).

Výchova k tvorivosti pomáha rozvíjať estetický cit, schopnosť plnohodnotného vnímania a prežívania krásy, pestovať schopnosť adekvátneho estetického hodnotenia

a rozvíjať potreby a schopnosti adekvátne reagovať a vytvárať krásne veci. Pri realizácii výchovy k tvorivosti sa realizátori voľnočasových aktivít môžu stretnúť s nasledujúcimi problémami:

- je potrebné prekonávať už skôr vytvorené a niekedy aj zafixované nesprávne názory, návyky, kritériá hodnotenia produktov tvorivej činnosti (t. j. deformovaný vkus účastníkov aktivít),

- možnosť širokej voľby pre účastníka, čo sa týka frekvencie, obsahu, zamerania a spôsobu realizácie tvorivosti je niekedy bariérou pri jej uskutočňovaní,

- táto výchova sa realizuje na pozadí každodenného styku s umením (pri existencii masovej kultúry), doslova na nás útočí. Vytvára sa tak dysfunkčný styk, v ktorom prevláda receptívna stránka – človek vníma veľa balastu a netvorí,

- výchova k tvorivosti má často charakter sebvýchovy a vyžaduje prekonávanie prekážok (nedostatok času, lenivosti, zmena priorit...).

Umenie

má vo výchove k tvorivosti dominantné postavenie. Tvorivá umelecká činnosť vedie k rozvíjaniu talentu a k osvojovaniu technických zručností. V oblasti miestnej a regionálnej kultúry sa môže uskutočňovať ako:

- umelecká výchova (*art education*) – zameraná na umelecké estetické (hudobná, literárna, dramatická, filmová),

- výchova k umeniu – je súčasťou umeleckej výchovy, zahŕňa pestovanie schopností vedomostí a návykov, ktoré umožňujú plnohodnotné vnímanie a prežívanie umeleckých diel,

- výchova umením (*education through art*) – uplatnenie umenia vo výchove,

- umelecká výučba – rozvíjanie talentu v získavaní znalostí, techník a návykov k umeleckej interpretácii a autorskej tvorbe.

Voľnočasové aktivity na podporu tvorivosti umožňujú účastníkom:

- styk s prejavmi tvorby – či už prostredníctvom členstva v rôznych kluboch (napríklad priateľov umenia, filmových, výtvarných a pod.), účasť

na aktivitách (predstavenia, výstavy),
 – vlastný prejav umeleckej tvorivosti – na rozličnom stupni tvorivosti a umeleckej dokonalosti ako

- a) živelná spotreba – v rámci spoločenskej zábavy, v súkromí (príležitostný spev, hra na gitare, tanec a pod.),

- b) diletantské pokusy o tvorivé vyjadrenie s cieľom pochopiť, ako sa to robí (literárna tvorba, rôzne výtvarné techniky, fotoografovanie),

- c) ZUČ – viac alebo menej sústavná (organizovaná v súboroch, krúžkoch a dobrovoľných skupinách),

- d) ZUČ na vysoko organizovanej úrovni (verejná činnosť amatérov – súborov vystupujú pre verejnosť a stávajú sa subjektom pôsobenia),

- sústavné vzdelávanie – potrebné na ďalšiu tvorbu.

Trendy v oblasti výchovy k tvorivosti

Oblasť miestnej a regionálnej kultúry poskytuje množstvo príležitostí na rozvíjanie tvorivosti rôzneho druhu. V budúcnosti sa bude čoraz viac ceniť vysoká miera invencie, tvorivosti a schopnosti presadiť nové formy a postupy, ktoré budú spájať ľudí, motivovať a mobilizovať ich potenciál. Preto bude treba, aby aktivity miestnej a regionálnej kultúry:

- rozvíjali estetickú vnímavosť, emocionálnu a intuíciu a podporovali tvorivosť osobnosti vo všetkých štádiách života,

- zvyšovali informovanosť o význame tvorivosti, inovácií a rozvoja podnikateľských zručností pre osobný rozvoj jednotlivca, najmä u mladých ľudí,

- umožnili prístup k rôznym formám seberealizácie mladých ľudí prostredníctvom formálneho i neformálneho vzdelávania a rozvíjanie tvorivosti a inovačnej schopnosti prostredníctvom voľnočasových aktivít.

Zvýšený dôraz treba klásť na:

- rozvoj mimoumeleckej tvorivosti
- vytvárať novú kvalitu životného prostredia formou skvalitňovania životného prostredia, skrášľovania okolia,

- rozvíjanie schopností aktívnej reakcie na negatívne pôsobenie masovokomunikačných prostriedkov, reklamy a pod.,

- obranu proti racionalizácii života, proti uponáhlanosti, konzumnému spôsobu života a pod.

V budúcnosti subjekty v oblasti miestnej a regionálnej kultúry vo vzťahu k výchove k tvorivosti budú:

- vo väčšej miere realizovať podujatia zamerané na aktívnu tvorbu,

- vytvárať podmienky na pestrý umelecký život, ktorý si urobia sami účastníci aktivít (napríklad oslavy výročí súborov, možnosti stretnúť sa a pod.),

- uskutočňovať aktivity v oblasti spoločenskej zábavy (plesy, súťaže, rôzne stretnutia, hry a pod.), ktoré by podnecovali a prezentovali tvorivosť,

- sprístupňovať tvorbu všetkých druhov umenia (výstavy, divadelné produkcie, koncerty a vystúpenia rôznych súborov a jednotlivcov a pod.),

- skvalitniť popularizačnú a poradenskú činnosť zameranú na rozvoj tvorivosti (propagácia produktov tvorby jednotlivcov a kolektívov a zároveň aj individuálne poradne, dni otvorených dverí a pod.).

Voľnočasové aktivity subjektov pôsobiacich v oblasti miestnej a regionálnej kultúry pomôžu vytvárať prostredie, ktoré užším spojením s umením bude podporovať estetickú senzitivitu, emocionálny rozvoj a tvorivé myslenie účastníkov. Sú predpokladom vytvárania priaznivého prostredia na rozvoj kreativity a inovačných postupov aj v iných sférach spoločnosti.

PhDr. Svetlana Chomová, PhD.,
 Kabinet vzdelávania
 Národného osvetového centra

Literatúra

Kratochvílová, E., 2004. Pedagogika voľného času. Bratislava : Univerzita Komenského, 307 s. ISBN 80-223-1930-9.

Krystoň, M., 2003. Edukácia detí a mládeže vo voľnom čase. Banská Bystrica : UMB PF. 89 s. ISBN 80-8055-804-3.

Masariková, A., 2002. Vybrané kapitoly z pedagogiky voľného času. Nitra : UKF PF. 164 s. ISBN 80-968735-0-4.

Průcha, J., Walterová, E., Mareš, J., 2001. Pedagogický slovník. Praha : Portál. 322 s. ISBN 80-7178-5792-2.